

КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ НАРОДІВ

Стаття присвячена розгляду вкрай актуального для сучасності питання культурного релятивізму як формотворчого світоглядного принципу та можливості культурної самоідентифікації людини в умовах плюралістичного, мультикультурного та глобалізованого світу.

Ключові слова: культурний релятивізм, етноцентризм, ксеноцентризм, плюралізм, глобалізація, культурна та національна самоідентифікація.

The article is devoted to the extremely relevant to the present time issue of cultural relativism as ideological principle, and the possibility of cultural identity in a pluralistic, multicultural and globalized world.

Keywords: cultural relativism, ethnocentrism, xenocentrism, pluralism, globalization, cultural and national identity.

Культурний релятивізм є явищем цілком закономірним у сучасному мультикультурному світі, пронизаному міграційними процесами та зростаючою міжкультурною комунікацією, що, у свою чергу, лише укріплює і посилює формування єдиного світового простору, інакше кажучи, глобалізацію.

Глобалізація як складний процес, що охоплює перш за все країни західноєвропейського світу, несе в собі низку позитивних змін. Однак у той же час становить загрозу для національних культур, зокрема для їхньої унікальності, самобутності та автентичності. Такі наслідки глобалізації значною мірою актуалізують тематику культурної та національної самоідентифікації. Адже усвідомлення і визначення носіями певної національної культури власної приналежності до неї слугує захисною оболонкою для культури.

Метою цієї статті є розкриття змісту культурного релятивізму у його зв'язку з культурною самоідентифікацією та висвітлення актуальності даної проблематики для українського суспільства, що переживає процеси трансформації, а також сучасного глобалізованого світу та уніфікованої культури. Важливим є аналіз основних перешкод культурної самоідентифікації, серед яких в межах статті розглядається поширення двох взаємозумовлюючих процесів: глобалізації та інтенсивного розповсюдження масової культури, а також культурного релятивізму як закономірної трансформації ментальності суспільства.

Отже, першим завданням є аналіз поняття "культурний релятивізм" та дотичних до нього понять "етноцентризму" та "ксеноцентризму", а також зв'язок цих понять з "культурною самоідентифікацією". Другим завданням статті є розгляд тих проблем, що пов'язані з культурною самоідентифікацією представників української культури та західноєвропейських країн.

Як зазначається у філософському енциклопедичному словнику: "Релятивізм (від лат. *Relativus* – відносний) – це філософська, гносеологічна точка зору, вперше чітко визначена софістом Горгієм, відповідно до якої усі знання розглядаються лише як відносно правильні, оскільки вони зумовлені тим становищем, в якому перебуває той, хто пізнає, залежно від обставин та його індивідуального тілесно-духовного стану. Для етичного релятивізму, який у своїй крайній формі знищує усі моральні мірила, різниця між добром і злом стає відносною" [6, 386]. Поняття релятивізму, як бачимо, містить глибокий філософський зміст і тягне за собою низку вкрай актуальних для будь-якої людини питань. Однак звернемось до більш вузького визначення релятивізму, до його визначення у культурологічній площині: "Культурний релятивізм (від англ. *Cultural relativism*; нім. *Kulturrelativismus*) – концепція, яка підкреслює історичну своєрідність кожної культури, яку можна оцінювати, виходячи тільки з її власних принципів, а не універсальних критеріїв" [1]. Йдеться про відносність змісту будь-якої культури і можливість її розуміння та оцінки лише відповідно до її історії та власних змістів.

Культурний релятивізм виник як реакція на етноцентризм європейських мандрівників і етнографів XIX століття, які вбачали у несвропейських народах риси варварства, невігластва і відсталості. Основним аргументом критики виступає теза про неможливість і недоцільність зрівнювати технологічний розвиток з моральним і розумовим, адже кожна культура має свій унікальний спосіб пристосування до умов середовища, який цілком адекватний будь-якому іншому способу.

Формування позиції культурного релятивізму відіграло значну роль у боротьбі з європоцентризмом і європейською нетерпимістю до інокультурності, що, безсумнівно, позитивно вплинуло на саму європейську культуру, збагативши її досвідом комунікації з іншими культурами.

На сьогодні культурний релятивізм є широко розповсюдженою позицією у західноєвропейському і американському суспільстві. Незалежно від рівня розвитку, будь-яка культура визнається складною, цінною і самобутною, як і будь-яка інша, що має вищий рівень розвитку.

Як бачимо, ані поняття культурного релятивізму, ані означуване ним явище не несуть у собі загрози чи негативні наслідки для носіїв культури та власне культур. Однак тут існує і небезпечний аспект, оскільки релятивізм може призвести до межової терпимості, навіть стосовно аномальних у межах будь-якої культури речей, зрештою байдужості, що може негативно вплинути на загальний моральний рівень суспільства.

Крім того, у поєднанні з відсутністю національної і культурної самоідентифікації культурний релятивізм може спровокувати загрозливі наслідки для самобутності культури, про що йтиметься далі.

Що ж стосується етноцентризму, то в енциклопедичному словнику зустрічаємо наступне визначення: "Етноцентризм (від грец. *ethnos* – група, плем'я і лат. *centrum* – центр, серцевина) – погляд на світ крізь призму етнічної ідентифікації. Життєві та культурні процеси при цьому оцінюються через традиції етнічної самосвідомості, котра виступає як ідеальний зразок.<...> Світогляд етнічної групи формується за допомогою символів минулого – міфів, легенд, святинь, емблем. Це культурно-історичне наслідування в житті етносу – величина динамічна і змінна.<...> Що стосується відносин між групами ("вони-група"), то тут підкреслюється "інакшість", "чужерідність", "ворожість" [7, 214]. Отже, йдеться про такий тип свідомості, яка визнає власний етнос єдиною правильним (на протиположності культурному релятивізму, який відзначає відносність будь-якої культури). Етнологи та культурологи відзначають глибокі корені етноцентризму та його природність як початкового стану етнічної свідомості будь-якого народу. Тут доречним буде згадати відомий розподіл на "еллінів" та "варварів", на "ескімосів" та "інупук" тощо.

Однак сьогодні явище етноцентризму по-різному оцінюється дослідниками, оскільки пов'язане як із позитивними (патріотизм, почуття національної гідності, етнічна консолідація), так і негативними наслідками (етнічна дискримінація, расизм, шовінізм, сегрегація). Позиція етноцентризму безперечно вигідна для самого етносу тим, що спільнота визначає власне місце як центральне серед інших народів, зберігає і посилює власні культурні риси і культурну ідентичність – етноцентризм охороняє і зберігає культурну самобутність народу. Однак, з іншого боку, крайні форми етноцентризму можуть провокувати насилля і агресію стосовно інших народів.

Очевидним і зрозумілим є зв'язок етноцентризму з культурною самоідентифікацією, оскільки оцінка розмаїття довколишнього світу крізь призму власної етнічної, національної і культурної свідомості можлива лише в тому разі, коли наявна "власна" свідомість, коли здійснена самоідентифікація. Так етноцентризм виступає у безпосередньому зв'язку з культурною самоідентифікацією і певною мірою є її наслідком.

Міжкультурна комунікація – це зажди спілкування людей різних культур з докорінно відмінними поглядами на світ. При цьому більшість співрозмовників зазвичай не усвідомлюють цих відмінностей: кожен сприймає (найчастіше неусвідомлено) власні погляди як апріорі правильні та достовірні, а погляди співрозмовника у випадку розбіжностей – як неправильні. Однак те, що для однієї людини є звичним, прийнятним і зрозумілим, може входити у конфлікт із тим, що звично для її співрозмовника. Як наслідок, виникає відкрите непорозуміння. І у випадку етноцентричного світогляду жодна сторона не ставить під питання своє "звичне", оцінюючи протилежну сторону як менш вартісну і нижчу за рівнем розвитку. Тому з точки зору міжкультурної комунікації етноцентризм є явищем негативним.

Натомість ксеноцентризм полегшує спілкування з представниками інших світоглядів і культур, однак ускладнює проблему збереження культури для носія ксеноцентризму.

Ксеноцентризм (від грецького *xenos* – чужий, *centrum* – центр кола) – схильність етнічної свідомості (індивіда, соціальних груп або спільнот) сприймати цінності, норми, традиції, спосіб життя іншого народу як більш привабливі і достойні, ніж власні. Свій етнос при цьому вважається нездатним на досягнення і менш вартісним. Тобто йдеться про позицію, протилежну етноцентризму. Так само як і етноцентризм, ксеноцентризм має своє історичне підґрунтя і, як правило, формується у тих народів, які протягом тривалого часу перебували у цілковитій залежності або під гнітом інших народів та зазнавали умисної культурної асиміляції.

Потужна хвиля ксеноцентризму щодо західноєвропейської та американської культури піднялась у країнах СНД, починаючи з 1980-1990 рр., коли відновились міжнародні зв'язки після "холодної війни" і ставлення до іноземців виявляло комплекс менш вартості пострадянської людини. Явище ксеноцентризму, безумовно, має згубний вплив на культуру того народу, який зневажає власні культурні надбання на користь інших, втрачає при цьому самобутність, запозичує культурні зразки інших народів і підмінює зміст власної культури, не досягаючи глибини запозичених (оскільки не є їхнім носієм). В основі світогляду ксеноцентризму зазвичай стоїть історично зумовлена і, як правило, надзвичайно болісна для свідомої частини суспільства проблема національної, культурної та етнічної самоідентифікації.

Отже, як бачимо, всі три поняття – етноцентризм, ксеноцентризм, культурний релятивізм – характеризують ставлення людини до інших народів і базуються на культурній ідентичності.

У випадку етноцентризму культурна ідентичність означає самоотожднення з власним народом, тоді як ксеноцентризм призводить до намагання ідентифікувати себе з іншою культурою, що видається більш привабливою і гідною, ніж своя. Культурний релятивізм у крайніх своїх проявах може бути пов'язаний з відсутністю культурної ідентичності і відповідно – відсутністю еталону, який виступає мірилом в оцінці культурних явищ різних народів.

Однак, перш ніж вдаватися до розгляду перешкод процесу самоідентифікації на етнічному та між-етнічному рівнях, необхідно визначити зміст одного з ключових понять нашої статті: "Ідентифікація (лат. *identificatio* – ототожнювати) – ототожнення, уподібнення, встановлення співпадання об'єктів" [5, 400]. Тому, коли йдеться про самоідентифікацію, слід розуміти ототожнення людиною себе з певною спільнотою, визначення власної подібності до певної групи (соціальної, культурної, національної тощо).

Відтак, ідентифікація є одним із найважливіших механізмів соціалізації людини. Більше того, вона формується в процесі соціалізації та сприяє розвитку індивідуальності людини – вищому рівню її самосвідомості та її соціальної адекватності. Чим більш розвинута індивідуальність, тим краще людина засвоює соціальність, тим більше вона адаптована до соціальної комунікації та діяльності, а відповідно, більш злагоджено функціонує у суспільстві. Отже, очевидним є взаємозв'язок високого рівня самоідентифікації громадян з високим розвитком суспільства.

Культурна самоідентифікація, у свою чергу, сприяє розвитку культури. При цьому під культурною самоідентифікацією слід розуміти відчуття себе частиною конкретної культури та усвідомлення власної приналежності до неї, тобто само-ототожнення з певною культурною традицією на емоційно-почуттєвому рівні й на рівні свідомості.

Так само, як різниться інтерпретація поняття "культура" в різних контекстах, так "культурна самоідентифікація" може набувати різного значення – від визнання людиною власної приналежності до сільської або міської культури, субкультри, професійної культури і до ототожнення себе з національною культурою. Задля уникнення конфлікту понять необхідно чітко розмежувати "культурну самоідентифікацію" та "національну самоідентифікацію". Перше поняття може апелювати до усього розмаїття визначень культури, тоді як за другим слід визначити суто національний та етнічний зміст: "В етнічній психології ідентифікація – механізм формування і збереження етнічної самосвідомості і такого його базового феномена, як етнічна ідентичність. Через етнічну ідентифікацію в ході етнізації засвоюються і транслуються етнічні норми і цінності, стереотипи поведінки, традиції і обряди народу, здійснюється вплив на формування етнічно обумовленого світосприйняття" [5, 401]. Звідси можна зробити висновок про значимість етнічної (національної) самоідентифікації громадян для збереження і розвитку нації та її самобутності.

Отже, самоідентифікація виступає захисною оболонкою соціальної структури суспільства, культурна самоідентифікація – захисним механізмом і в той же час механізмом розвитку культури, тоді як національна самоідентифікація сприяє збереженню етнічної самобутності нації.

Ідентифікація безпосередньо пов'язана з соціально-стратифікаційною системою суспільства. Визначення індивідом своєї приналежності до певної суспільної групи здійснюється через самоототожнення з конкретною соціальною стратою за відповідними критеріями (рівень освіти, статків, влади, привілеїв, споживання, дозвілля та ін.).

Сучасне українське суспільство перебуває в процесі трансформації, що значною мірою ускладнює процес самоідентифікації для представників молодих поколінь. Адже у попередній історичний період, період Радянського Союзу, соціальна стратифікація суспільства відзначалась чіткістю та усталеністю: партійна номенклатура, наукова інтелігенція, творча інтелігенція, робітники, селяни – кожна соціальна страта мала певний набір критеріїв, якими визначалась приналежність індивідів виключно до цієї соціальної групи. Створена стратифікаційна система суспільства уможлиблювала соціальну ідентифікацію індивіда відповідно до існуючих критеріїв.

Кожна сформована соціальна група (страта) відзначається прийнятою в її межах системою цінностей і похідними від обраних цінностей моделями поведінки. Внаслідок цього чітка соціальна стратифікація суспільства зумовлює прогнозованість поведінки громадян (кожного відповідно до моделей поведінки, прийнятих в межах його соціальної групи).

Розпад радянського культурно-соціального простору призвів до трансформації суспільства, а отже, до зміни системи соціальних страт. Трансформація стратифікаційної системи означає поступове перетворення існуючих соціальних груп, зміну їхніх форм і кількості з паралельним формуванням нових страт. Відповідно, перебудова структури соціальних груп призвела до хаотичності у суспільстві. Російський дослідник, аналізуючи пострадянське суспільство у Росії, А. Бохан відзначає: "Сучасні соціальні групи перебувають у високій стадії соціальних трансформацій, де ключовими показниками стають невизначеність та нелінійність, котрими можна охарактеризувати усю соціальну систему" [2] і заключає, що соціокультурна ситуація, в якій взаємодіють індивіди, характеризується непередбачуваністю.

Відсутність чітко визначених критеріїв, які дозволяли б ідентифікувати соціальну приналежність людини до однієї, конкретної, соціальної групи, призводить до соціальної дезорієнтації молоді. За одним критерієм (наприклад, високий рівень освіти) людина може ідентифікувати себе як представника однієї соціальної страти (науковець), однак за іншими критеріями (наприклад, статки і професійна діяльність) потрапляє до іншої соціальної страти (найманий робітник). У пострадянському суспільстві немає чітко сформованих взаємопов'язаних критеріїв, котрі уможлилювали б самоідентифікацію індивіда як приналежності до однієї соціальної страти. Сьогодні за одним і тим самим критерієм можна ідентифікувати людину як приналежну одночасно до різних соціальних страт. Так зміни макросоціальних умов, в яких існувала соціально-стратифікаційна система нашого суспільства, призвели до посилення соціальної диференціації і до розширення спектру чинників ідентифікації. Ускладнення ідентифікаційних факторів, безумовно, проблематизує процеси самоідентифікації громадян і негативно впливає на розвиток суспільства у цілому.

Впродовж останніх десятиліть спостерігається швидке поширення плюралізму у різноманітних сферах суспільного життя, що пов'язують перш за все з лібералізацією та демократизацією соціуму. Політичний плюралізм, релігійний, субкультурний, стильовий та інші його прояви – зрештою всі вони зводяться до світоглядного плюралізму як однієї з основоположних засад сучасного суспільства.

Таке поширення і укорінення плюралізму є у той же час закономірним наслідком трансформаційних процесів у суспільстві, а отже, соціальної нестабільності, в умовах якої посилюється гнучкість

соціальної поведінки і мінливість життєвих стратегій особистості як вимушений спосіб адаптації людини до перемінливих умов життєвого (соціального) середовища. Навряд чи можна позитивно оцінити це явище, однак неможливо заперечити його історичну закономірність.

Усі зазначені чинники слугують підґрунтям для формування культурного релятивізму як формотворчого світоглядного принципу на одному рівні з плюралізмом.

Інтенсивне поширення культурного релятивізму – визнання правомірності за усією множиною існуючих соціокультурних груп з відмінностями їхніх світоглядних засад і прийнятих моделей поведінки – є зрозумілим на тлі соціальної диференціації у період трансформації суспільства. Гнучкість мислення, що виникає як відповідь на соціальні виклики під час перебудови, власне і призводить до релятивізму, як визначальної форми мислення. Адже усвідомлення відносності змістів (норм, цінностей, правил та ін.) кожної соціальної групи є закономірним наслідком в умовах трансформації, поступового зникнення єдиної домінуючої і загальноприйнятої системи уявлень і паралельного виникнення множини мало сумісних між собою підсистем. Релятивізм, як гнучкість на світоглядному рівні, призводить до гнучкості на рівні діяльності та соціальної самореалізації – готовності до зміни життєвих стратегій.

Так само, як видозміни та диференціація соціальних страт, з якими людина могла б себе ідентифікувати, ускладнюють (і для більшості, відповідно, послаблюють) процес соціальної ідентифікації, так само ускладнюється і культурна самоідентифікація індивіда у світі плюралізму субкультур.

Аналогічний за формальними ознаками (хоча й відмінний за змістовними) процес відбувається і з національною самоідентифікацією сучасної людини у глобалізованому світі.

Міжкультурна комунікація, глобалізація та уніфікація в масштабі західноєвропейської культури призводять до того, що прогресивна молода людина опиняється сьогодні перед проблемою національної самоідентифікації. Тоді як "національна ідентичність – це базова категорія філософії культури, що характеризує духовну цілісність нації в глобальному світі та здійснює відтворення і трансляцію національної культури" [4]. Тому втрата останньої становить пряму загрозу для існування нації в духовному, ментальному та культурологічному смислах.

Новітній тип комунікації, досягнутий в тому числі завдяки прогресу технологій, став чинником і засобом глобалізації – процесу всесвітньої економічної, політичної, культурної інтеграції та, закономірно і, на жаль, неминуче – уніфікації.

Носієм і представником якої національної культури міг би ідентифікувати себе сучасний "середньостатистичний" українець нового покоління? Адже в основі національної самоідентичності лежать архетипи нації, загальні національні уявлення, що є спільними для певної соціальної спільноти, сформовані в процесі внутрішньо-культурної соціалізації та взаємодії з іншими націями. Якими архетипами та національними уявленнями може володіти сучасний представник української молоді, який перебуває в середовищі мовного білінгвізму, технологізованого на західний манер побуту, заповненого змістом інтернаціоналізованої масової культури дозвілля? Риторичність питання є очевидною. Однак це актуально не лише для українців, а й для усіх націй, втягнутих у процес глобалізації, який "стирає" культурні межі країн і певною мірою руйнує культурні цінності й традиції, що впливає на цілісність та саму можливість національної ідентичності.

Отже, підбиваючи підсумки, доводиться визнати, що у світі відбувається соціокультурна трансформація, яка змінює не лише ціннісну площину свідомості, а й основи ідентифікації людини. Це лише засвідчує глибину й фундаментальність тих трансформацій, які переживає сучасний світ. Очевидно, що "громадянин світу" з релятивістською свідомістю кардинально різниться від "традиційної людини", світогляд якої базувався на непохитних і чітких цінностях.

Однак, оцінка даного явища належить майбутньому.

Використані джерела

1. Antinazi. Энциклопедия социологии [Электронный ресурс] // Словари и энциклопедии на Академике: [сайт] – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/1809/КУЛЬТУРНЫЙ> (02.06.2013).
2. Бохан А. Основные виды культурной самоидентификации в современном российском обществе [Электронный ресурс] / Бохан А. // Интернет-журнал Науковедение. – 2011. – №2 (7). – Режим доступа: <http://naukovedenie.ru/index.php?id=148>.
3. Левада Ю.А. Сочинения: социологические очерки 1993–2000 / Ю. А. Левада; [сост. Т. В. Левада]. – 2-е изд., перераб. – М. : Издатель Карпов Е.В., 2011. – 506 с.
4. Матвеева Е.А. Библиотека как фактор сохранения национальной идентичности в эпоху глобализации: автореф. дис. ... канд. филос. наук.: 09.00.01 / Елена Анатольевна Матвеева. – Омск, 2004. – 22 с.
5. Новейший философский словарь / [сост. и гл. ред. А.А. Грицанов]. – 3-е изд., испр. – Мн.: Книжный Дом, 2003. –1280 с. (Мир энциклопедий).
6. Философский энциклопедический словарь / [сост. и гл. ред. Е. Губерский]. – М.: Инфра-М, 2009. – 576 с.
7. Философия: Энциклопедический словарь / [под ред. А.А. Ивина]. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.